

הצעה למסגרת רבי־ממדית להגדרת המושג "חוסן"

כרמית פדן וראובן גל

תקציר

האתגרים שיש להם זיקה למידת החוסן של חברות, מדינות, קהילות ויחידים הם רבים ומגוונים – החל באירועי טרור או מלחמות, שמקורם במעשי ידי אדם, וכלה בשיטפונות, רעידות אדמה ואירועים אחרים, שמקורם בטבע. בהתאמה לכך, ספרות המחקר שעוסקת במושג "חוסן" (resilience) היא רחבה ומגוונת, ובין השאר היא כוללת גישות אקולוגיות, פסיכולוגיות, סוציולוגיות, היסטוריות, כלכליות ופוליטיות. גישות אלו שונות זו מזו ונבדלות גם בתוך עצמן, ומוקדי הניתוח שלהן מגוונים אף הם – החל ברובד שמתמקד ביחיד וכלה ברובד שבוחן את החברה בכללותה. ריבוי ההגדרות והיעדר ההתאמה ביניהן מקשה על ההערכה, האופרציונליזציה וההשוואה בין ממצאי מחקרים שונים הדנים בחוסן. מטרת מאמר זה היא להציע הגדרה מקיפה, אחידה ומגובשת לחוסן ולתתי־סוגים הנכללים בו. מטרה זו תושג באמצעות הצגת מסגרת (framework) בעלת שני ממדים המחולקת לארבע קטגוריות "תוכן" (חברתי, כלכלי, פוליטי וביטחוני) ולשלוש קטגוריות "רובד" (יחיד, קהילה ולאום). המסגרת יוצרת 12 תאים המשקפים 12 תתי־סוגים של חוסן. טענת המאמר היא, שמסגרת זו מסייעת ליצור הגדרה רחבה ומקיפה של חוסן, לסוגיו השונים, ושיש בכוחה לתרום להערכה ולמדידה של חוסן בצורותיו השונות.

מילות מפתח: חוסן, הגדרות לחוסן, חוסן לאומי, חוסן קהילתי, חוסן אישי

ד"ר כרמית פדן – מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, הטכניון;

carmit.padan@sni.technion.ac.il

ד"ר ראובן גל – מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, הטכניון;

reuvgal@sni.technion.ac.il

מבוא

מאז פרסום המאמר המצוטט והמשפיע, לפני כמעט ארבעה עשורים, על "חוסן של מערכות אקולוגיות" (Holling, 1973), ובו הציג הולינג את תפיסת החוסן מנקודת מבט אקולוגית-ביולוגית, חלה התרחבות בין-דיסציפלינרית עצומה בשימוש במושג "חוסן" במגוון תחומים - החל בהגנת הסביבה וקיימות (Sen, 2013) וכלה בהקשרים מגוונים, כולם בעלי זיקה לרובדי היחיד, הקהילה, המדינה והחברה, וכן להקשרים ארגוניים (לדוגמה: Aldrich & Meyer, 2015; Berkes & Ross, 2013; Boin & van Eeten, 2013; Bonanno, Romero, & Klein, 2015; Riolli & Savicki, 2003; Rodin, 2014).

מנקודת מבט היסטורית אפשר לחלק את התפתחות המושג "חוסן" לשלושה שלבים: השלב הקלאסי, שלב מדעי הטבע/מדעי החיים ושלב מדעי החברה. בשלב הקלאסי נגזרה ההגדרה של המושג "חוסן" מתחום הפיזיקה והתייחסה ליכולת של חומר נתון "להגיב" או "להתאושש" (לדוגמה: Geller et al., 2003), ולאחר מכן השתמשו בחוסן כדי לסווג אלמנטים טבעיים, כגון עצים וצמחים, על פי מידת עמידותם בפני לחצים שונים (McDowell et al., 2008). בשלב מדעי הטבע השתמשו במושג "חוסן" כדי להעריך את היכולת של חומר אלסטי (גמיש) לספוג אנרגיה (למשל לאחר קבלת מכה או הפעלת לחץ) ולשחרר אותה בזמן שיבתו לצורתו המקורי (Chan & Evance, 1998). שלב מדעי החברה ציין את כניסתה של הדיסציפלינה הפסיכולוגית, שהייתה הראשונה לאמץ את המושג "חוסן" (לדוגמה: Meichenbaum, 1985; Meichenbaum, 2009) וליישם אותו גם על יחידים, משפחות וקהילות (Richardson, 2002). במסגרת דיסציפלינה זו החוסן נתפס כתכונה או כיכולת של יחיד שעשויות להשפיע על איכות חייו, ובה גם התבססה התפיסה שבניית חוסן אישי מאפשרת ליחיד לנהל מערכות יחסים עם אחרים, להתמודד בצורה הולמת עם אתגרי היום-יום וליהנות מבריאות נפשית גם במצבי חשיפה לאיומים ולסכנות (Zautra, Arewasikporn, & Davis, 2010; Zautra & Bachrach, 2000).

כבר בתחילת מאמר זה חשוב לציין כי לדין במושגים ובאופן שבו אנו מגדירים אותם יש חשיבות רבה, משום שמושגים מקנים לחוקרים גבולות תיאורטיים המסייעים להם לקבוע את טבעו של תהליך החקירה, את כיוונו ואת מהימנותו (Fletcher & Sarkar, 2013). למרבה הצער, למיטב ידיעתנו עד לרגע זה אין עבודות אקדמיות שניסו להבחין בין הגישות המרובות הדנות במושג "חוסן" וברעיונות הגלומים בו ולהגדיר הגדרה אחידה ומגובשת שלו, ובד בבד לגזור מההגדרה הכללית הגדרות ספציפיות יותר לסוגי חוסן שונים. זו מטרתו של המאמר הנוכחי.

בחינה מעמיקה של סקירות ספרות על המושג "חוסן" (Balmer, Pooley, & Cohen, 2014; Bourbeau, 2015; CARRI, 2013; Folke et al., 2002; Southwick, Bonanno, Masten, Panter-Brick, & Yehuda, 2014) מצביעה בבירור על כך שהגדרות של חוסן משתנות בהתאם לגישה, לדיסציפלינה או לנושא המחקר שעליו ההגדרה מבוססת, ולא זו בלבד אלא שניתן למצוא הגדרות שונות לחוסן בתוך דיסציפלינה נתונה. לדוגמה, בהתייחסותו לחוסן לאומי טען פיודר (Fjäder, 2014) שאף על פי שחוסן לאומי הוא נושא דומיננטי באסטרטגיות הביטחון של מדינות רבות, הגדרותיהן למושג "חוסן" או למטרותיו נותרות מעורפלות. המושג הכללי "חוסן", המתייחס לתחומים שונים ומתקיים בדיסציפלינות שונות, כולל בין השאר כוח פוליטי, עוצמה פסיכולוגית, קיימות סביבתית, הון חברתי, יציבות כלכלית ועוד. יתרה מכך, ההגדרות השונות של חוסן, בייחוד אלו שעוסקות ב"מערכת" (או "מערכות"), הן כלליות ותיאורטיות מדי ומקשות על האופרציונליזציה שלהן ולכן קשה ליישם אותן. דוגמאות לכמה הגדרות רווחות של חוסן, ובהקשר הקהילתי במיוחד, ניתן למצוא ברו"ח של ארגון CARRI (2013) – מובאות בו כמעט חמישים הגדרות שונות. בניסיון לסווג את ההגדרות השונות המחברים מציעים ש"אף על פי שניתן לסווג את ההגדרות הללו על פי תחומים שונים, ייתכן שיהיה נכון לחפש את מאפייני הליבה השבים ועולים בהגדרות השונות" (שם, עמ' 3). במאמר הנכחי ננסה לספק מענה להצעה זו.

שאל קמחי (Kimhi, 2016) דן במאמרו בארבע מגבלות המציבות קשיים במחקר על חוסן:

1. המושג "חוסן" מוגדר לעיתים תכופות באופן רופף מדי (Norris & Stevens, 2007), ונראה שחסרה הבחנה ברורה בין המושג "חוסן" ובין מושגים כגון "רווחה עצמית", "הסתגלות טובה", "התמודדות מוצלחת" וכדומה (Fletcher & Sarkar, 2013).
2. התוקף של כלים המודדים חוסן קהילתי, חברתי או מדיני טרם אושש במחקר במידה מספקת.
3. מחקרים שונים הסתמכו על כלים שונים בבואם לאמוד חוסן, והסתמכות מרובה זו מקשה על ההשוואה ביניהם.
4. מחקרים על חוסן מתמקדים על פי רוב בחוסן של היחיד (הפרט), ואין הם בוחנים יחסי זיקה אפשריים בין היבטים שונים (למשל תחומים או רבדים) של חוסן (Brown & Kulig, 1996-1997).

לכך יש להוסיף שרוב סקרי הספרות על חוסן מסיקים שאין הגדרה מוסכמת לחוסן, או למצער הסכמה בסיסית על גישה משותפת כלפי מושג זה, אף לא בין חוקרים, אנשי מקצוע או קובעי מדיניות. כפי שציין דאוודי, לפני כמעט עשור: "אין זה ברור למה מתכוונים כשאמרם 'חוסן', מעבר להנחה הפשוטה שטוב להיות בעל חוסן" (Davoudi, 2012, p. 299).

ריבוי ההגדרות, המדידות והשימושים שיש למושג "חוסן" מתואר על ידי כמה חוקרים במדעי החברה כתופעה המצביעה על תהליך השתרכות של תפיסת החוסן (resilience creep), שמשמעו - "תהליך שעשוי להוביל לא רק ליישום שגוי של המושג 'חוסן' אלא גם לשימוש יתר במושג וליישום גנרי שלו באופן שמערפל ומטשטש את אותן איכויות שהוא מנסה לבטא" (Walklate, McGarry, & Mythen, 2014, p. 409). בדומה לכך, במאמר שנכתב מפרספקטיבה סביבתית טען מחבר אחר כי "חוסן הפך ליעד החדש של המדיניות הלאומית והבין-לאומית. כל זאת מתוך היעדר כללים מנחים או אמות מידה שבכוחם לתאר מהו חוסן, כיצד ניתן לחזק אותו או מתי חוסן מושג או ממומש הלכה למעשה" (Sudmeier-Rieux, 2014, p. 68).

המאמר הנוכחי חותר לתת מענה לקריאות החוזרות ונשנות בדבר הצורך בהמשגה טובה יותר של המושג "חוסן" ושל היחסים בין תחומים לרבדים שונים של חוסן (לדוגמה: Kimhi, 2016). את הקריאות הללו ניתן לאפיין באמצעות שלוש שאלות מרכזיות: **חוסן למה** (to what), **עבור מה** (for what) ו**ממה** (from what)? (Brand & Jax, 2007). התשובה שאנו מציעים מבוססת על מסגרת חוסן רב-ממדית המורכבת משני ממדים - של "תוכן" ושל "רובד" - ובכל אחד מהם שלוש וארבע קטגוריות בהתאמה. מסגרת זו משתמשת בהגדרה כללית ושכיחה למדי של המושג "חוסן", ולצידה היא מייצרת הגדרות ספציפיות יותר לכל אחד מ-12 ה"תאים" שנוצרו מההצטלבות בין שני הממדים. החלוקה המוצעת במסגרת זו מכוונת להבדיל בין תחומים ובין רבדים שונים של חוסן ואף לצקת תוכן ייחודי לכל אחת מהקטגוריות שנוצרו בהפרדה זו. בכך ההגדרה פותחת פתח לדפוסי פעולה מגוונים ליישום ולהערכה של חוסן בכל אחת מהקטגוריות. אפיון המושג "חוסן" לסוגיו, וכפי שיוצג במאמר להלן, מעניק לנו דרך שימושית כדי לבחון ולהעריך כיצד מערכות שונות מגיבות להפרעה הגורמת לסטייה מהשגרה וכיצד הן מתאוששות ממנה וחוזרות למצב הקודם לה (Werther, 2014). למעשה, המסגרת הקונספטואלית שתוצג במאמר זה יכולה לסייע למדיניות להבין ולמפות את נקודות החוזק והחולשה שלהן, וכך לעזור להן להתוות גישות ודרכי התנהגות (ליחידים, לקהילות וכדומה). לפיכך, יש בכוחה של חלוקה קטגוריאלית כזו לסייע למדינות לשפר את היכולות של מערכותיהן השונות להיבנות ולהשתקם בצורה טובה יותר.

המשגה מחודשת למושג "חוסן"

כאמור, ריבוי ההגדרות למושג "חוסן", והיעדר ההתאמה ביניהן, מקשים על ההערכה, האופרציונליזציה וההשוואה בין ממצאי מחקרים שונים על חוסן, ולכן גם על קידום הידע הנצבר על חוסן שמתבסס עליהם (Davydov, Stewart, Ritchie, & Chaudieu, 2010). לדוגמה, שני משתנים דמוגרפיים המקושרים תדיר לחוסן הם גיל ומגדר, ולמרות זאת במחקרים שונים מובאים ממצאים מנוגדים של המשתנים הללו. אף על פי שבחלק מהמחקרים נמצא שככל שאנשים מזדקנים הם נעשים בעלי חוסן גבוה יותר (Campbell-Sills, Cohan, & Stein, 2009; Gillespie, Chaboyer, & Wallis, 2006), במחקרים אחרים נמצא דווקא קשר שלילי בין חוסן לגיל (Lamond et al., 2008). בדומה לכך, כמה מחקרים מצאו שנשים הן בעלות חוסן רב יותר (McGloin & Widom, 2001), ואילו אחרים הראו שדווקא גברים מציגים חוסן רב יותר (Campbell-Sills et al., 2006; Stein, Campbell-Sills, & Gelernter, 2009). ביקורת שכיחה על הממצאים הסותרים היא, שהם מבוססים על מדגמים קטנים והומוגניים מדי (לדוגמה: Lee et al., 2013), אולם סיבה נוספת, עמוקה יותר, לממצאים הסותרים על הקשר בין חוסן ובין גיל או מגדר, טמונה בהגדרות השונות למושג "חוסן" שבהן השתמשו החוקרים. ההגדרות הללו אינן מבחינות בין תחומים שונים של חוסן (סביבה, פוליטיקה, כלכלה וכדומה) או בין רובדי ניתוח שונים (יחיד, משפחה, קהילה וחברה).

ואכן, כמה חוקרים הציעו שלא ליישם הגדרה אחת כוללת לחוסן וקראו להגדיר חוסן ב"גוף רבים" (Dunn Cavelty, Kaufmann, & Soby Kristensen, 2015), משום שמאפייניו של חוסן בתחום אחד אינם זהים למאפייניו בתחום אחר – מאפייני חוסן כלכלי למשל אינם דומים בהכרח למאפייני חוסן חברתי או פוליטי. יתרה מכך, קיומו של חוסן מסוג אחד אינו מצביע באופן אוטומטי על קיומו של חוסן מסוג אחר. כך גם רמת החוסן של פרטים מסוימים אינה מייצגת בהכרח את החוסן של הקהילה כולה, וקל וחומר של כלל החברה. ובוודאי שהדברים אמורים גם במקרה ההפוך, כפי שמציין גל במאמרו:

מצב מצוקה ממושך (או איום מתמשך) אינו מוביל בהכרח לדיס-אינטגרציה ולכאוס חברתי. למעשה, חברה (או קהילה) יכולה להיות בעלת חוסן רב יותר מהיחידים המרכיבים אותה. אם ברמת היחיד אנו נוטים להתייחס למושג חוסן כיכולת של היחיד להתמודד עם מצבי דחק ומצוקה, למעשה החוסן החברתי הקולקטיבי (או המאוחד) של החברה כולה עשוי להתברר כגדול יותר מסך משאבי ההתמודדות שבידי חברה כיחידים (Gal, 2014, p. 470).

מתוך שפע ההגדרות שניתן למצוא בספרות המחקר שדנה בחוסן ניתן להצביע על שלושה מאפייני חוסן בולטים שמופיעים ברוב ההגדרות:

- חוסן נתפס כיכולת של כל מערכת - אדם, קבוצה, ארגון, קהילה או חברה (Ajdukovic, Kimhi, & Lahad, 2015; Bonanno, 2004; Brown & Kulig, 1996-1997; Pfefferbaum, Reissman, Pfefferbaum, Klomp, & Gurwitch, 2008¹).
- חוסן טומן בחובו שינוי (Adger, 2000; Berkes & Ross, 2013; Gaillard, 2010).
- חוסן כרוך באדפטיביות, קרי ביכולת של מערכת להתאים את עצמה בגמישות למצב חדש שנוצר (לדוגמה: פדן ואלרן, 2018; 2013; Fletcher & Sarkar, 2013). הביטוי הסימבולי המקובל בספרות להתייחסות להיבט זה הוא bouncing back, קרי "הזדקפות מחדש".

מלבד מאפיינים אלו יש תנאי לקיומו של חוסן, והוא - קיומה של הפרעה: ההידרשות לחוסן מתקיימת רק במצב של הפרעה (disruption) למצב המאוזן (אקוויליבריום, שיווי משקל) המתקיים בזמן שגרה. הפרעה יכולה להיות מעשה ידי אדם (man-made), למשל מלחמה, אירוע טרור, פשיעה, אסון תעשייתי ועוד, או מעשה הטבע, למשל רעידת אדמה, צונאמי, שיטפון ועוד, ובלבד שתהא חמורה דייה כך שתשבש את חיי השגרה של האזרחים (Elran, 2017; Elran & Padan, 2018; Flynn, 2008). בהקשר זה נדגיש את הבחנתנו במאמר בין הפרעה למשבר - הפרעה יכולה להיות קצרת מועד, אך משבר הוא בדרך כלל מצב מתמשך.

מעניין לשים לב ששלושת המאפיינים הבולטים הללו (וכן התנאי המקדים של הפרעה) קשורים זה בזה: כפי שצוין, ההגדרות לחוסן מתייחסות לפיתוח יכולת של מערכת בעקבות אירוע של הפרעה - מידי אדם או מהטבע (CARRI, 2013). מדיניות האו"ם להפחתת אסונות (UNISDR, 2009) מבהירה שחוסן נקבע לפי המידה שבה לקהילה יש המשאבים הנחוצים והיכולת להתארגן לפני אירוע ההפרעה ובמהלכו. מכאן ניתן להסיק שחוסן משקף תהליך ארוך טווח הכולל בין השאר הכנות מקדימות המייצרות יכולת להתמודד עם הפרעה (Lewis, 2008).

1 סקירה של 46 הגדרות שונות לחוסן בספרות המחקר (CARRI, 2013) מגלה ששם העצם "יכולת" מופיע בהן 43 פעמים; המושגים "הסתגלות", "התאמה", "לעמוד בפני", "לשמר", "לספוג", "לשוב" או "לחזור לאיתנו" מופיעים 43 פעמים; המושגים "לתפקד" או "תפקוד" מופיעים 19 פעמים; והמושגים "גמישות", "להשתנות" ו"לפרק" מופיעים 10 פעמים. אף על פי שסקירה זו מלמדת שאין הגדרה אחת אחידה או מקובלת לחוסן, היא מצביעה על עקיבות מסוימת בהבנת המושג החוסן כיכולת ולא כמאפיין, כסמן לשינוי ולא ליציבות, וכמתאפיין בהתאמה ובהסתגלות, ולא בעמידות, התנגדות או עמידה בפרץ.

2013). נוסף לכך, המושג "יכולת" מקשר בין המושג "חוסן" ובין יכולת של מערכת להשתנות (Berkes & Ross, 2013), יכולת שעשויה להיות טכנולוגית, כלכלית, התנהגותית, חברתית או תרבותית (Gaillard, 2010). מכאן שהיכולת של מערכת להשתנות היא שתאפשר לה לעמוד בדרישות שמציבות בפניה הפרעות שונות. תהליך זה מחייב את המערכת לאדפטציה. לבסוף, יש לתת את הדעת לכך ש"יכולת", "אדפטציה" ו"שינוי" נבחנים בסופו של דבר במבחן התוצאה. משמעות הדבר היא שכדי לשמר, להשיג או לבחון חוסן יש לבחון אותו מנקודת מבט תפקודית.

מתוך התבססות על השיקולים שנידונו לעיל, וכחלק מהניסיון ליצור הגדרה רחבה לאור התבססות זו, ייגזרו להלן הגדרות ספציפיות יותר לסוגי חוסן שונים. תחילה נציע את ההגדרה הזאת למושג חוסן באופן כללי:

חוסן הוא היכולת של יחיד, קהילה או מדינה להתנהג באופן אדפטיבי בעת משבר או בעקבות הפרעה כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

הצעה למסגרת רב-ממדית

במאמר זה אנו מציעים הגדרה כוללת ומקיפה למושג "חוסן". הגדרה זו אוצרת בתוכה את המאפיינים שהוצגו לעיל, והיא משמשת נקודת מוצא לכמה הגדרות נוספות. הגדרות אלו מייצגות 12 סוגים מובחנים של חוסן הנגזרים מן ההצלבה בין שני ממדים רלוונטיים: תוכן (content) ורובד (level).

ממד התוכן מורכב מארבעה תחומים או מוקדים אפשריים שבהם יכולה להתרחש הפרעה: חברתי, פוליטי, כלכלי וביטחוני; יש להעיר שבאופן עקרוני אפשר לכלול תחומים נוספים הרלוונטיים לממד זה, כגון סביבה, תרבות, דת, אקלים ועוד. ההצדקה לקיומו של ממד התוכן היא ההנחה שהיכולות הנדרשות בכל אחד מהתחומים שהוזכרו לעיל אינן זהות בהכרח, אף שהן יכולות לכלול מרכיבים חופפים. גם מן הפרספקטיבה של יצירת חוסן, הכרחי להבחין בין מטרות חוסן שונות או להתמקד בשאלה "חוסן של מה וכנגד מה" (Martin-Breen & Anderies, 2011). כל אחד מהתחומים בממד התוכן מייצג אונטולוגיה, תפיסת מציאות, נפרדת (Fjäder, 2014): חוסן בתחום החברתי קשור למהויות חברתיות - כגון יחסים חברתיים, הון חברתי ורשתות חברתיות (Keck & Sakdapolrak, 2013); לעומת זאת, חוסן בהקשר הפוליטי עוסק במה שמוכר (מנקודת מבטה של המדינה) כמשילות

יחידים) בתפיסות אידיאולוגיות וזהויות פוליטיות. בדומה לכך, חוסן בתחום הכלכלי קשור ליכולות פיננסיות ותעסוקתיות, החל ברמת הפרט וכלה ברמת המדינה, ואילו חוסן ביטחוני מתייחס ליכולת של יחידים ושל מערכות להגיב למלחמה, לטרור או לאיומי ביטחון אחרים. **ממד הרובד כולל שלוש רמות התייחסות:** רובד היחיד, רובד הקהילה ורובד המדינה. ניתן להוסיף לממד זה רבדים מתווכים נוספים, כגון רובד המשפחה, המחוז או הארגון. עם זאת, בדיון כאן נתמקד בשלושת הרבדים היסודיים שהוזכרו לעיל. עלינו להודות שאיננו הראשונים המציעים להבחין בין רובדי חוסן שונים. לדוגמה, רוג'רס (Rogers, 2013) זיהה שלוש צורות חוסן: ארגוני, טכנולוגי וקהילתי, לאור השאלה היכן מתגלות השפעותיו של החוסן; וולקלייט ועמיתיו (Walklate et al., 2014) שרטטו שבעה מישורי ארגון שונים: האינדיבידואלי, המשפחתי, הקהילתי, המוסדי, הלאומי, האזורי והגלובלי. ויש גם טיפולוגיות נוספות אחרות בתחום זה (לדוגמה: Southwick et al, 2014).

המסגרת שנוצרת מן השילוב בין ממד התוכן לממד הרובד יוצרת 12 תאים שכל אחד מהם מייצג תת-סוג של חוסן (ראו טבלה 1), לדוגמה: חוסן של יחידים בעת משבר בתחום החברתי, חוסן קהילתי בעת משבר כלכלי, חוסן מדינתי בעת משבר ביטחוני, ועוד. משמעותו של החוסן משתנה בכל אחד מהתאים הללו. להלן נציע הגדרות ספציפיות לכל אחד מהתאים, נצביע על מאפייני החוסן הרלוונטיים לכל תא ונציע דוגמאות הממחישות את סוגי החוסן השונים.

טבלה 1: חוסן – מודל רב-ממדי

קטגוריות תוכן

ביטחוני	כלכלי	פוליטי	חברתי	יחיד קהילה מדינה	קטגוריות רובד

קשרים אפשריים בתוך המסגרת: בחלקים הבאים במאמר מפורט כל אחד מ-12 התאים המרכיבים את המסגרת. כפי שניתן יהיה לראות, יש חפיפה מסוימת בהתנהגות החוסן בשלושת רובדי המסגרת – היחיד, הקהילה והמדינה. עם זאת, וכפי שברקס ורוס טוענים: "ההלימה בין רובדי החוסן אינה מוחלטת" (Berkes & Ross, 2013, p. 15). לדוגמה, מרשק וברקס (Marschke & Berkes, 2006) מצאו שאובדן המפרנס העיקרי של משפחה מסוימת

עשוי להיות הרה אסון למשק הבית אך לא בהכרח לקהילה. דולן (Dolan, 2008) הראה שחוסנה של קהילה אינו כולל רק מרכיבים חברתיים אלא גם מרכיבים כלכליים וביטחוניים. במקום אחר תוארה תמיכה חברתית כתנאי בסיסי לחוסנה של קהילה כמכלול שלם אך גם לחוסנה של צעיריה כיחידים (Brennan, 2008).

למיטב ידיעתנו, אין מחקר שבחן את מערכת היחסים בין תחומי חוסן שונים, לדוגמה בין חוסן כלכלי לחוסן פוליטי. יתרה מכך, נראה שגם סוגיית הזיקה בין רובדי החוסן השונים (של היחיד, הקהילה והמדינה) נבחנה עד כה במחקרים ספורים בלבד. שלושה (Kimhi, 2016; Kimhi, Goroshit, & Eshel, 2013; Kimhi & Eshel, 2009) מארבעת המחקרים שהוקדשו לנושא זה בוצעו על מדגמים ישראליים ונבדקו במתודות כמותיות – שני מאפיינים שמגבילים את יכולת ההכללה ממחקרים אלו. המחקר הרביעי, המאמץ נקודת מבט איכותנית (Buikstra et al., 2010), אכן מסייע לבאר את ההבחנה בין שלושת הרבדים, אך בכל זאת הותר שאלות רבות ללא מענה, לדוגמה: גם אם נבחר להתמקד ברובד אחד בלבד – רובד היחיד – האם היחיד יכול להיות בעל חוסן בהקשר אחד, או במועד אחד, או בתחום אחד, ולא באחר? (לדוגמה: Masten & Obradović, 2006).

לפיכך, הידע שברשותנו על הקשרים המתקיימים בין ארבעת תחומי החוסן ובין שלושת רבדיו הוא מוגבל למדי. אנו מקווים שיישום המסגרת הרב-ממדית שמוצעת כאן יוכל להבהיר קשרים פנימיים אפשריים בתוך המסגרת, ואף לדרבן חוקרים אחרים לעסוק בשאלות הללו בעתיד.

1. רובד היחיד

א. חוסן היחיד בעת משבר אישי-חברתי

כאן אנו מתמקדים בחוסן במובנו הפסיכולוגי ביותר. בזיקה לכך, ההגדרה לחוסן בתא זה היא:

היכולת של היחיד להתנהג באופן אדפטיבי במהלך משבר אישי-חברתי או בעקבות הפרעה (בעלת אופי חברתי) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

סוג חוסן זה יכול לבוא לידי ביטוי במקרים קיצוניים כגון אובדן (מוות במשפחה), משבר משפחתי (גירושין או פרידה כואבת), איומים מידיים (מחלה סופנית או העמדה לדין) או אי-ודאות ממושכת. מחקרים קודמים לימדו שבתנאים כאלה עשוי היחיד לשאוב את חוסנו מתמיכה חברתית קרובה (לדוגמה: Brown, 2008; Pietrzak et al., 2010; Solomon & Laufer, 2005; Wilks & Spivey, 2010), או מסיוע בריאותי משפחתי (Monteith & Ford-Gilboe, 2002).

כמה חוקרים התמקדו בחוזק וביציבות של המשפחה כגורמים קריטיים המשפיעים על חוסן של פרטים (Syna Desivilya & Gal, 1996), ואילו אחרים הדגישו כי העברת מידע רלוונטי ותקשורת הן חשובות יותר לחוסנם של פרטים החווים משבר בחייהם (Longstaff & Yang, 2008).

אוסף מחקרים נרחב עוסק ב"רכיבים" הנחוצים לחוסנו האישי של הפרט, בייחוד - אם כי לא באופן בלעדי, שכן רכיבים אלו עשויים להיות רלוונטיים גם לסוגי משבר נוספים - על רקע משברים חברתיים. בין הרכיבים הללו ניתן לציין את הגישה החיובית לחיים (Beutel, Glaesmer, Decker, Fischbeck, & Brähler, 2009; Lee et al., 2013) אופטימיות (Lee et al., 2013; Luthans, Avolio, Avey, & Norman, 2007; Malik, 2013); אופטימיות (Tusaie-Mumford, 2001) והיכולת לווסת רגשות (Troy & Mauss, 2011). סירולניק (Cyrułnik, 2005) מצא שיחידים שחוו יחסי התקשרות (attachment relations) טובים בילדותם ושפיתחו יכולת מילולית תקינה, מתאפיינים ברמות גבוהות של חוסן בבגרותם. לעומת זאת, יחידים שרקע זה חסר בחייהם מתאפיינים ברמת חוסן נמוכה יותר בבגרותם ומתקשים להסתגל באופן מיטבי למצבי משבר חברתיים (Lee et al., 2013).

ב. חוסן היחיד בעת משבר פוליטי

אין ספק שמשברים או קונפליקטים פוליטיים ממושכים מציבים אתגר משמעותי לא רק לחוסנן של קהילות או מדינות אלא גם לחוסנם של יחידים. דוגמאות בולטות לכך מן המאה הקודמת הן הפגנות השחורים והתנועה לזכויות האזרח בארצות הברית בשנות השישים, הקונפליקט הממושך והקטלני בצפון אירלנד, והתפרקותן של ארצות כמו ברית המועצות, יוגוסלביה וצ'כוסלובקיה. בישראל המשבר האידיאולוגי שהוביל לקרע בתנועה הקיבוצית בשנות החמישים המוקדמות של המאה הקודמת, מדגים היטב כיצד שבר פוליטי עשוי להשפיע ישירות על אלפי פרטים ומשפחות. השפעה אפשרית דומה הייתה ל"מהפך" הפוליטי בשנת 1977, שחתם שלושים שנות שלטון פוליטי הגמוני של תנועת העבודה, וכן להפגנות ההמוניות ששטפו את ישראל בימי "המחאה החברתית" בקיץ 2011. המקרים הללו חרגו בהשלכותיהם מרובד המדינה והקהילה והציבו אתגרים של ממש גם לחוסנם האישי של אזרחיה כיחידים.

בהתאם לכך, ההגדרה לחוסן בתא זה היא:

היכולת של היחיד להתנהג באופן אדפטיבי במהלך משבר פוליטי או בעקבות הפרעה (בעלת אופי פוליטי) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

כמה גורמים משפיעים על יכולתם של יחידים לפעול באופן אדפטיבי במהלך משברים פוליטיים, ובהם הזדהות עם כוח עליון או ישות עליונה (שייכות לאומה או לקבוצה כלשהי, אתוס או דת) - "פטריוטיות" (Lewin, 2012); תחושת צדק עמוקה כלפי הקונפליקט והשלכותיו, הרסניות ככל שיהיו ("צדקת הדרך"); ותפקידן של המויות מובילות במהלך הקונפליקט, למשל מנהיגים, דמויות שבכוחן לשמש מודל לחיקוי ומקור השראה לרבים (פדן, 2017; Shamir & Howell, 1999; James & Wooten, 2005; Cronin, 2015).

ג. חוסן היחיד בעת משבר כלכלי

ההגדרה לחוסן בתא זה היא:

היכולת של היחיד להתנהג באופן אדפטיבי במהלך משבר כלכלי או בעקבות הפרעה (בעלת אופי כלכלי) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

בהשוואה למשבר פוליטי, משבר כלכלי עלול אף יותר לפגוע ביחידים, ולעיתים הוא אף יכול להתפתח לממדים של אסון, כפי שלמשל אירע בימי "השפל הגדול" באמריקה בשנות השלושים של המאה הקודמת או בימי ה"צנע" בישראל בשנות החמישים, שני אירועים טיפוסיים של משבר כלכלי משמעותי שהשפיע על חייהם של רבים. אף על פי שחלק מה"רכיבים" שנחוצים לחוסנו של היחיד בעת משבר כלכלי אינם שונים באופן מהותי מאלו הנחוצים בעת משבר או מצב חירום חברתי, יש כמה מאפיינים ייחודיים למשאבי החוסן הרלוונטיים לתחום זה. מכון ירושלים, בשיתוף עם המשרד להגנת הסביבה בישראל (2012), פרסמו דו"ח מפורט על הקשר בין כלכלה, איכות חיים ורמת החוסן במשקי בית ובקרב יחידים. על פי דו"ח זה, שלושה גורמים יכולים להשפיע על חוסנם הכלכלי של יחידים: רמת ההכנסה לאורך זמן, היקף החסכונות ויציבות תעסוקתית. נוסף לכך, שירותי חינוך ובריאות הם גורמים חשובים בבניית חוסן כלכלי אישי.

ד. חוסן היחיד בעת משבר ביטחוני

הדיון על חוסן ביטחוני מתקיים בדרך כלל ברמת המדינה (והיבט זה יידון בהמשך המאמר), אך יש לו השלכות גם על הפרט. עיסוק נכבד בסוגיית החוסן ברובד היחיד התמקד בשנים האחרונות באוכלוסיות צבאיות - חיילים, נגדים וקצינים - בעיקר בצבא האמריקאי (Cornum, Matthews, & Seligman, 2011; Meredith et al., 2011; Reivich, Seligman, & McBride, 2011). עם זאת, אנו איננו מגבילים את הדיון בתא זה לחוסנם האישי של חיילים או לוחמים בלבד, אלא מכוונים למאפייני חוסן בקרב יחידים (ובעיקר אזרחים)

המוצאים את עצמם כמצבי מלחמה, או לחלופין תחת איום ביטחוני ממושך באירועי טרור חוזרים ונשנים ובמצבי סיכון ביטחוניים ממושכים. כזה היה למשל המצב בימי הסכסוך ("The Troubles") בצפון אירלנד, וכן בארצות רבות באפריקה, במרכז אמריקה ובדרום-מזרח אסיה בעשורים האחרונים. סוג זה של חוסן רלוונטי ללא ספק לרוב אזרחי ישראל, המתמודדים שנים רבות עם מתקפות טרור חוזרות ונשנות על ערים ועל אזרחי מגורים מרכזיים בישראל, ולצידן גם עם אינתיפאדות ומלחמות (Gal, 2014).
ההגדרה לחוסן בתא זה היא:

היכולת של היחיד להתנהג באופן אדפטיבי במהלך משבר ביטחוני (מלחמות, אירועי טרור ועימותים אלימים) או בעקבות הפרעה (בעלת אופי ביטחוני) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

גורמים רלוונטיים התורמים לחוסן כזה הם: ניסיון קודם במצבים דומים; מידע רלוונטי וזמין הקשור לאופי האיום; והאפשרות להשתתף בפעולות הקשורות לאיום, למשל לעסוק בהכנות לקראתו, להיות אחראי על משימות מסוימות וכדומה (Gal & Lazarus, 1975). תמיכת המשפחה וחברי הקהילה עשויה להיות קריטית לקורבנותיהם של מתקפות טרור (Syna Desivilya, Gal, & Ayalon, 1996a, 1996b). בדומה לכך, תמיכה והדרכה הניתנות לאלו המשמשים כ"מטפלים" (עובדי בריאות ורווחה) נמצאו תורמות הן לחוסנם של המטפלים הן לחוסנם של אלו הנעזרים בהם (Gal, 1998).

2. רובד הקהילה

ה. חוסן קהילתי בעת משבר חברתי

המוקד בתא זה הוא חוסן חברתי-קהילתי - בין ביישוב קטן, ובין בהתארגנות בעלת אופי פרטיקולרי (למשל כנסייה), בשבט או ב"חמולה". המאמר הנוכחי מתבסס על הגדרת המושג "קהילה" במילון ובסטר: "גוף מאוחד של אינדיבידואלים שיש להם אינטרסים משותפים, מאפיינים משותפים, או שהם חיים במיקום משותף". עם זאת, ראוי לציין שיש חוקרים (לדוגמה: Titz, Cannon, & Krüger, 2018) הקוראים להימנע מלבחון קהילות כשחקנים קולקטיביים ומשתפי פעולה בלבד, ובמקום זאת מציעים לבחון אותן כקהילות שיש בהן גם קונפליקטים ומחלוקות בין זהויות חברתיות שונות. לדעתם, כך יתאפשר לקדם את הבנת הגורמים והתהליכים המהותיים לחוסן (או פגיעותן) של קהילות, מתוך מודעות לצורך האפשרי להעניק להן סיוע חיצוני בעיתות משבר.

ההגדרה לחוסן בתא זה היא:

יכולת הקהילה לפעול באופן אדפטיבי במהלך משבר חברתי או בעקבות הפרעה (בעלת אופי חברתי) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

חשוב לציין שבמקרה של קהילות (ולמעשה גם של מדינות) יש לשים לב במיוחד לתקופה שקודמת למצבי החירום ולחשיבותן של הכנות מקדימות לקראתם. לכן, להגדרת האסטרטגיה הבין-לאומית של האו"ם להפחתת אסונות שהוזכרה לעיל (UNISDR, 2009) נלווית בין השאר ההערה שחוסן נקבע על ידי המידה שבה מצויים בידי הקהילה המשאבים הדרושים להכנתה לקראת מצב החירום, ושיש בידיה היכולת להיערך לפני מצב החירום ובמהלכו.

חוסן קהילתי נדרש במקרים קיצוניים של אובדן ומשבר בקהילה - למשל מותה של דמות מרכזית בקהילה, עזיבה פתאומית של חברים בולטים, שינויים מהותיים (מבניים או פונקציונליים) בתוך הקהילה, איומים בסבירות גבוהה (מהטבע או מעשה ידי אדם), אי-ודאות ממושכת בנוגע להיבט מסוים בחיי הקהילה, ועוד. דוגמאות בולטות לכך מהשנים האחרונות הן רעידות אדמה שפגעו ביישובים צפופים; שרפות, למשל אלו שהתרחשו באוסטרליה או כברזיל ב-2019 וב-2020; ואירועי ירי המוני בבתי ספר ובמרכזים ציבוריים בארצות הברית, בצרפת ובקהילות שונות בעולם. ובישראל - פטירתו של הרב עובדיה יוסף ב-2013 והטלתה שנגרמה בעקבות מותו לקהילה הספרדית-חרדית; המשברים שעברו תושבי הקהילות שנעקרו מגוש קטיף ב-2005; התמודדות קיבוצים שאיבדו מספר רב של בנים-חיילים במלחמת יום הכיפורים ב-1973, ועוד.

בשנים האחרונות מתפרסמים עוד ועוד מחקרים (לדוגמה: Asadzadeh, Kötter, 2017; Salehi, & Birkmann, 2017) המלמדים על ריבוי הגורמים שמשפיעים על רמת החוסן הקהילתי. כמה חוקרים (Cohen, Leykin, Lahad, Goldberg, & Aharonson-Daniel, 2013; Marcus, Dorn, & Henderson, 2006; Obrist, Pfeiffer, & Henley, 2010) הצביעו על מנהיגות (leadership) כאחד המאפיינים הדומיננטיים שתורמים לבניית חוסן קהילתי (פדן ואלרן, 2018). גורמים אחרים הם תחושת שייכות (מוגדרת גם כ"קשר למקום", place attachment; ראו: Leykin et al., 2013), מוכנות לחירום ואמון חברתי/קהילתי (Longstaff & Young, 2008; Paton, 2007; Pyles & Cross, 2008), וקשרים חברתיים ולכידות חברתית בתוך הקהילה (Aldrich, 2012; Walker & Salt, 2012). אולדריץ' ועמיתיו (Aldrich & Meyer, 2015; Aldrich, Oum & Sawada, 2014) חקרו את חשיבותן של רשתות חברתיות (networks) כחלק משלושה סוגים של הון חברתי

(הון מחבר, הון מגשר והון מקשר), והסיקו שהרשתות הללו חיוניות לבניית קהילות בריאות וחסונות. רשתות חברתיות מסייעות לקהילות לתרגל ולהתנסות בגמישות, בונות אמון קהילתי ומייצרות משאבי תקשורת אמינים בתוך הקהילה - תכונות חיוניות להתנהלות במצבי חירום (Coles & Buckle, 2004; Norris, Baker, Murphy, & Kaniasty, 2005; Norris, Stevens, Pfefferbaum, Wyche, & Pfefferbaum, 2008). גורם נוסף המזוהה כאחד הגורמים המחזקים חוסן חברתי של קהילה הוא יעילות קהילתית (לדוגמה: Cohen et al., 2013). על פי פדן ואלרן, מדד זה כולל "את המבנה הארגוני של הקהילה [...] ואת אופי והיקף ההתארגנות של חברי הקהילה (יחידים ומשפחות) כבואם להתאים עצמם לנסיבות המשתנות של מצב חירום" (פדן ואלרן, 2018, עמ' 25). מושגים נוספים שהשתמשו בהם לתיאור יעילות ארגונית במחקרים קודמים הם "יעילות קולקטיבית" (Cohen et al., 2013) ו"ארגון עצמי" (Berkes & Ross, 2013).

1. חוסן קהילתי בעת משבר פוליטי

אף על פי שהדיון על חוסן פוליטי (או התמודדות עם מצבי חירום פוליטיים) "גולש" בדרך כלל לרובד המדינתי, יש מקרים רבים מספור שבהם קהילות נדרשות להוכיח את חוסנן במהלך משבר פוליטי. דוגמה בולטת לכך הוא המשבר האידיאולוגי בתנועה הקיבוצית בשנות החמישים המוקדמות של המאה הקודמת, כפי שהוזכר לעיל בניתוח רובד הפרט, אך למעשה הוא קשור לא פחות מכך גם לחוסנן של הקהילות גופא. המהומות שפרצו בלוס אנג'לס ב-1992, לאחר שנים של מתיחות גוברת בין משטרת לוס אנג'לס ובין תושביה האפרו-אמריקאים של העיר, הן דוגמה אחת מני רבות למקרים שבהם מתחים פוליטיים "מתלקחים" על רקע גזעי. גם המשבר שהתפתח בין משטרת ישראל לקהילה האתיופית ונוצר בעקבות טענת הקהילה לשיטור יתר כלפיה, ומותם הטרגי של צעירים מבני הקהילה במפגש שלהם עם שוטרים, עשוי להיות דוגמה נוספת בהקשר זה.

משברים קהילתיים אחרים עשויים להיווצר בעקבות מחלוקות פנים-קהילתיות בין מנהיגים יריבים, קונפליקטים סביב סוגיות נפיצות בתחומי דת או חינוך, וכן שיבושים אחרים בחיי הקהילה. גם תוצאותיהן של מלחמות עשויות להוביל למהומות פוליטיות, בין בקהילות שחבריהן גורשו מאדמתם, ובין בקהילות שמקומות מגוריהן הפכו לשטח כבוש (לדוגמה: Lewis, 2013). בהתאמה לכך, ההגדרה לחוסן קהילתי בעת משבר פוליטי היא:

יכולת הקהילה לפעול באופן אדפטיבי במהלך משבר פוליטי או בעקבות הפרעה (בעלת אופי פוליטי) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

בדומה לתא הקודם, הרכיבים המרכזיים ביותר לחוסן קהילתי במשבר פוליטי הם אמון במנהיגות, סולידריות, רמת הפטריוטיות המקומית, אתוס קהילתי, נכונות הקהילה להיאבק ואמונת הקהילה בצדקת דרכה (Lewin, 2012).

ז. חוסן קהילתי בעת משבר כלכלי

כישות עצמאית עשויה כל קהילה לעמוד בפני משבר כלכלי חמור. כך אירע במשבר הכלכלי שפקד את הקיבוצים בשנות השמונים במאה הקודמת. חלק מהקיבוצים התאוששו מן המשבר והגיעו לצמיחה ולשגשוג קהילתיים (וכן שגשוג של יחידים), ואילו קיבוצים אחרים התפרקו או נחלשו במידה ניכרת. בדומה לכך, יש מקרים ידועים של קהילות שפרנסתן התבססה על מקור עיקרי יחיד (מכרה, תאגיד בודד או תעשייה ספציפית) ושחוו משבר כולל כשמקור הפרנסה שנשענו עליו אבד, ולעומתן קהילות אחרות, שעמדו בפני נסיבות דומות, הצליחו להתארגן מחדש ולשגשג. מהו הגורם המבדיל קהילות אלו מאחרות? תשובה לשאלה זו אפשר שתמצא ברמת החוסן הקהילתי. ההגדרה לחוסן קהילתי בתא זה היא:

יכולת הקהילה לפעול באופן אדפטיבי במהלך משבר כלכלי או בעקבות הפרעה (בעלת אופי כלכלי) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

מוזר (Moser, 1998) בחנה שמונה קהילות אורבניות ברחבי העולם המתאפיינות בהכנסה נמוכה, והעריכה את אופי המשאבים שבידי האוכלוסיות העניות באזורים הללו. אלה נחלקו לכמה סוגים: עבודה ותעסוקה, הון אנושי (השכלה, מזון ובריאות), דיור, משק הבית והון חברתי. לדוגמה, דיור הוא נכס מניב שעשוי לשמש הן כהכנסה הן כמקור ליציבות משפחתית. לכן, משפחות עניות שבבעלותן נחלה הן בעלות חוסן רב יותר (מול משברים כלכליים) בהשוואה לאלו שאין להן נחלה. מערכות היחסים בתוך משק הבית נחשבו "נכס" באופן מסורתי, והן חשובות במיוחד בקהילות עניות. במובן זה משפחות "חזקות" מקדמות את החוסן של היחידים המרכיבים אותן, כפי שמסבירה מוזר: "בזמנים של קושי כלכלי פועלים משקי בית כרשת ביטחון קריטית עוד לפני הגעת עזרה חיצונית. כ'בולמי זעזועים' לטווח זמן קצר משקי הבית מפחיתים את פגיעותם של חבריהן" (Moser, 1998, p. 11). הון חברתי, מערכות יחסים הדריות בלתי פורמליות בין יחידים ומשפחות, וכן רשתות חברתיות רחבות יותר כמו אלה הקיימות בארגונים קהילתיים, משמשים מקור עוצמה הן במהלך משבר הן לאחריו, ולכן מחזקים את החוסן הכלכלי הקהילתי והאישי. חוקרים נוספים (לדוגמה: Martin-Breen & Anderies, 2011) איששו גם הם מסקנות אלו.

ח. חוסן קהילתי בעת משבר ביטחוני

קטגוריה זו כוללת לא רק מצבי מלחמה רחבי היקף, ובהם הקהילה היא רק נדבך קטן במאמץ מדינתי רחב יותר, אלא גם מצבים אחרים שבהם קהילה (או כמה קהילות) נמצאת בסכנה ביטחונית או איום ביטחוני; הסכנה יכולה להיות התקפת טרור או מתקפה צבאית ממוקדת על הקהילה. לואיס (Lewis, 2013) הציג דוגמה ייחודית במאמר שמנתח את תיעוד קורותיה של העיר הגרמנית ויטנברג (Wittenberge) בשנה האחרונה של מלחמת העולם השנייה. תיאורי השפעות המלחמה על העיר - התשה, הפסד, כניעה, שינוי פוליטי והתרוששות - שופכים אור על החשיבות הקריטית שיש לחוסן הקהילה כדי להתגבר על השפעות כאלה. דוגמה ישראלית לכך היא "אירוע מעלות", אירוע שבו נהרגו 22 תלמידי בית ספר מצפת במתקפת טרור על בית ספר ביישוב מעלות, שם ישנו במהלך טיול בצפון הארץ בקיץ 1974 (Syna Desivilya et al., 1996a). השפעתו של האירוע על תושבי העיר צפת - ובמידה רבה גם על העיירה הקטנה מעלות - הייתה עצומה.

ההגדרה לחוסן בתא זה היא:

יכולת הקהילה לפעול באופן אדפטיבי במהלך משבר ביטחוני או בעקבות הפרעה (בעלת אופי ביטחוני) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

החוסן הקהילתי של היישובים הישראליים הסמוכים לרצועת עזה עומד למבחן לעיתים תכופות, שכן מתחילת שנות האלפיים קהילות קטנות אלו - קיבוצים, מושבים ועיירות - הן מטרות למתקפות חוזרות ונשנות של ירי מרגמות ורקטות, הפרחת בלוני נפץ וחפירת מנהרות טרור התקפיות תת-קרקעיות. באורח פרדוקסלי משהו, בזמן שהקהילות ב"עוטף עזה" נדרשות להתמודד כמעט באופן יום-יומי עם איומים אלו, בשאר אזורי הארץ שגרת היום-יום בדרך כלל אינה מופרעת. עובדה זו מדגישה בעיקר את יכולות החוסן של הקהילות המאוימות. מצבים דומים עשויים להתרחש גם בארצות אחרות, למשל כשקהילה מתמודדת עם מתקפה קטלנית על בית ספר מקומי, כנסייה או מרכז עירוני, בזמן שבאזורים הסמוכים לה נשמרת שגרה רגועה. יתרה מכך, גם במצבים שבהם הקהילות המאוימות זוכות לתמיכה מצד המדינה, העול העיקרי של ההתמודדות הישירה עם מצב החירום ועם השלכותיו נותר נחלת הקהילה. ההתנסות הממושכת של קהילות בישראל עם מתקפות טרור סיפקה, למרבה הצער, פלטפורמה רחבה. למעשה, כבר ב-2009 דו"ח שפרסם מכון Demos (מכון מחקר בבריטניה המתמחה במדיניות חברתית) צפה כי מגמות עתידיות הקשורות לבנייה ולשימור חוסן יישענו על אזרחים ועל קהילות ולא על מוסדות המדינה (Edwards, 2009). בהתאמה לכך, עוד ועוד

מחקרים מהעת האחרונה (לדוגמה: Dunn Cavely et al., 2015) טוענים שחוסן עשוי לחבר בין ביטחון לאי-ביטחון במובן זה שגישות מערביות וניאו-ליברליות לממשליות מעודדות את התגבשותה של "אחריות אינדיבידואלית" (Joseph, 2013), ובמילים אחרות - מעודדות את העברת האחריות על פיתוח החוסן וחיזוקו מהמדינה אל קהילות ויחידים. למרבה הצער, השנים הרבות שבהן עמדו יישובים וקהילות בישראל תחת מתקפות טרור העשירו מאוד את אנשי המחקר הישראלים באשר לגורמים שתורמים לחוסן קהילתי בנסיבות כאלה (לדוגמה: פדן ואלרן, 2018; Lahad & Ben-Nesher, 2008). בין הגורמים המרכזיים שעליהם מסכימים החוקרים הם מוכנות וניסיון נצבר בהתמודדות עם מצבי חירום, אמן בהנהגה המקומית ובשירותים המקומיים (חינוך, בריאות ושירותי חירום), תחושת שליטה, ידע ומידע, הון חברתי, יכולת התארגנות, שיעור יוצאי הצבא בקהילה ורמת האמן של חברי הקהילה בגופי הביטחון. חשיבותו הקריטית של החוסן הקהילתי ומגוון רכיביו הובילו לניסיונות רבים, גם מצד חוקרים בארצות אחרות, להעריך ולנבא אינדיקטורים שונים לחוסן ברובד הקהילה (לדוגמה: Cutter, Burton, & Emrich, 2010).

3. רובד המדינה

ט. חוסן מדינתי - הערות מקדימות

לפני שנדרון בסוגיו השונים של חוסן ברובד המדינה חשוב להדגיש שרובד זה הוא תחום מורכב יותר לניתוח ושהוא מעורר מחלוקות רבות יותר בהשוואה לרובד היחיד או הקהילה, מכיוון שלחוסן ברובד היחיד והקהילה יש בדרך כלל פן מוחשי ובר-הערכה ואילו חוסן מדינתי הוא תחום מופשט וחמקמק יותר. יתרה מכך, אף על פי שחוסן מדינתי עשוי להצריך את משאבי החוסן של כלל אזרחי המדינה וקהילותיה הוא אינו מסתכם לכדי סך התרומה המצטברת של המשאבים הללו, שכן מדובר במערכת מורכבת ביותר של יחסי גומלין ויחסי סינרגיה בין חלקים שונים במערכת. במילים אחרות, רמת החוסן של קהילות או יחידים אינה בהכרח משקפת את רמת החוסן של המדינה כולה על כלל מרכיביה (Dunn Cavely et al., 2015); ולכן היא מעלה את הצורך ליישם גישות חלופיות. לדוגמה, יש חוקרים המציעים שחוסן מדינתי משקף את יכולת החברה להתמודד עם משברים ועם מצבי חירום באמצעות שינויים והתאמות שישומם אינו פוגע בערכי הליבה שלה ובמוסדותיה המרכזיים (Elran & Padan, 2018). כך טען גם גל: "חוסן לאומי-חברתי משמעותו מוכנות הציבור לעמוד בפני משברים חמורים בלי לסגת מיעדיה הלאומיים והאסטרטגיים של המדינה או מאורחות חיים בסיסיים בה" (Gal, 2014, p. 456).

על רקע ההערות המקדימות הללו נציין כי בארבעת החלקים הבאים נתמקד יותר בהיבטי אנוש הקשורים להתנהגותם של אזרחי המדינה ופחות בתפקודם של מוסדות המדינה וסוכנויותיה.

ט. חוסן מדינתי בעת משבר חברתי

ישנן דוגמאות רבות למשברים המשפיעים על כל המדינה ומחייבים את חוסנה של החברה כולה: התנקשות במנהיג שעומד בראש המדינה (רצח קנדי בארצות הברית ורצח רבין בישראל); מדינות שחוו התקוממות פנימית, הפיכה או מלחמת אזרחים (יוגוסלביה, צפון אירלנד וצ'כוסלובקיה); מדינות המתמודדות עם התקפות טרור מתמשכות (ישראל), ועוד. מצב חירום חברתי עשוי להיווצר גם על ידי אסונות טבע, כגון רעידת אדמה, שיטפונות, גלי צונאמי וכדומה, שעוצמתם וחומרתם משפיעות על המדינה כולה. בהתאמה לכך, ההגדרה לחוסן מדינתי תחת מצב חירום חברתי היא:

יכולת הקהילה לפעול באופן אדפטיבי במהלך משבר חברתי או בעקבות הפרעה (בעלת אופי חברתי) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

רכיבו החברתיים-מדינתיים של חוסן נבחנו בצורה מקיפה על ידי חוקרים חברתיים. הגורמים המוזכרים ביותר כבוניים וכמשפיעים על חוסנן של חברות ומדינות הם הנהגה מדינית, סולידריות, פטריוטיות, אתוס לאומי, נכונות להיאבק ואמונה בצדקת הדרך (אלרן, 2006; פדן ואלרן, 2018; שבחן את החוסן החברתי-לאומי בישראל במהלך אינתיפאדת אל-אקצה בשנים 2000-2004, הוסיף שלצד תחושת פטריוטיות חזקה "נשמרה בקרב הציבור הישראלי רמת אופטימיות גבוהה ביחס לעתיד" (Gal, 2014, pp. 468-469).

חוקרים רבים מסכימים אפוא שחברות שיכילו את המרכיבים והמאפיינים הללו יהיו בעלות חוסן רב יותר בעת התמודדותן עם האתגרים שניצבים בדרך בעיתות חירום, בהשוואה לחברות שחסרות מרכיבים ומאפיינים אלו.

י. חוסן מדינתי בעת משבר פוליטי

זהו סוג החוסן שבא לידי ביטוי בחברה כולה כשהמדינה מצויה במשבר פוליטי חמור. בדרך כלל משבר כזה מתרחש לפני הפיכה צבאית (*coup d'état*) או בעקבותיה; הדוגמאות לכך רבות, ובהן איראן, קובה, סוריה, צ'ילה, ארגנטינה, טורקיה, אוגנדה ועוד. לצד זאת, גם

תמורות פוליטיות דרמטיות אחרות, שאינן כרוכות בשפיעות דמים, מחייבות חוסן פוליטי כדי להחזיר את החברה לתפקוד שגרתי. דוגמאות לכך הן "מהפכת הקטיפה" בצ'כוסלובקיה ב-1989, או ה"מהפך" הפוליטי בישראל ב-1977. גם מחלוקות ציבוריות נוקבת בסוגיות שאין בהן קונצנזוס, למשל ארצות הברית במלחמת וייטנאם, משבר ה"ברקזיט" בבריטניה, המשבר הפוליטי המתמשך בישראל בבחירות 2019-2020, או מקרי שחיתות פוליטית קיצונית, עשויים להוביל לצורך אקוטי בחוסן מדינתי.

בהתאמה לכך, ההגדרה לחוסן מדינתי על רקע פוליטי היא:

יכולת המדינה לפעול באופן אדפטיבי במהלך משבר פוליטי או בעקבות הפרעה (בעלת אופי פוליטי) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

בדומה לממצאים שעלו בהקשר הקהילתי, גם בהקשר של חוסן מדינתי נמצא שאמון בהנהגה הבכירה הוא אחד הגורמים הקריטיים ביותר במצב חירום כזה. קמחי ועמיתיו (Kimhi, Eshel, Leykin, & Lahad, 2017) מצאו שאמון במוסדות הפוליטיים והציבוריים היה אחד מארבעת הרכיבים הבולטים של חוסן מדינתי; שלושת הרכיבים הנוספים שנמצאו הם פטריוטיות, אינטגרציה חברתית ואופטימיות (Kimhi & Oliel, 2019). בנוסף, פיודר (Fjäder, 2014) ציין שיש מחקרים המראים שלחוסן מדינתי במצב חירום פוליטי יש זיקה לסטטוס של המדינה ולמוניטין הבינ-לאומי שלה. לעומתו, חוקרים אחרים הדגישו את חשיבות האמינות הנתפסת של המידע המגיע לציבור (Hiltz, Gonzalez, & Van de Walle, 2012).

כפי שכבר צוין, שחיתות פוליטית עשויה להוביל למשבר רחב היקף, ואילו היעדרה הוא אחד הרכיבים המנבאים את מידת החוסן של האזרחים. קמחי ואוליאל בחנו את הקשר בין שחיתות פוליטית לחוסן לאומי בשש ארצות שונות ומצאו ש"רמת שחיתות עומדת במתאם שלילי מובהק עם חוסן לאומי" (Kimhi & Oliel, 2019, p. 5431). מסתמן שההסבר לקשר בין היעדר שחיתות לחוסן מדינתי מתנוך על ידי היבט חברתי נוסף, שרודריגז ועמיתיו (Rodriguez, Siegel, Hillman, & Eden, 2006) מגדירים כ"אחריות חברתית משותפת".

יא. חוסן מדינתי בעת משבר כלכלי

דוגמאות רלוונטיות לחוסן כזה הן שנות השפל הגדול בארצות הברית בשנות השלושים של המאה הקודמת; הרעב הגדול באירלנד (בשנים 1845-1849); ההיפר-אינפלציה בימי רפובליקת ויימאר בגרמניה בשנות העשרים; ימי ה"צנע" בישראל בשנות החמישים, ועוד. מצבים כאלה מצריכים ללא ספק "מאמצי חוסן" ברמת המדינה כולה.

בהתאמה לכך ההגדרה לחוסן מדינתי בתחום הכלכלי היא:

יכולת המדינה לפעול באופן אדפטיבי במהלך משבר כלכלי או בעקבות הפרעה (בעלת אופי כלכלי) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

ניתן להניח שחלק גדול מהגורמים שמשפיעים על חוסן כלכלי ברמת המדינה חופפים במידה זו או אחרת לגורמים שהוזכרו בהקשר חברתי ופוליטי: אמון במוסדות הפוליטיים והציבוריים, מנהיגות כריזמטית ונחושה, רמת פטריוטיות גבוהה ואופטימיזם. לצד "גורמי אנוש" אלו פועלים גם גורמי מדיניות וממשל. כאן ניתן להצביע על הגורמים האפשריים האלה: התוצר הלאומי הגולמי, קיומן של רזרבות מוניטריות, שיעור האינפלציה השנתית, שיעור התעסוקה וצעדי מדיניות ברמת המקרו-כלכלה והמיקרו-כלכלה (Hallegatte, 2014). יש חוקרים שטענו שהדרך המתאימה להעריך חוסן כלכלי ברמת המדינה היא באמצעות סולמות היררכיים מובנים, גישה שמכונה Panarchy (Garmestani, Allen, & Cabezas, 2008). עם זאת, דו"ח מיוחד של ה-OECD שבחן גורמים שבכוחם לחזק חוסן כלכלי-לאומי הסיק שרוב הגורמים הללו קשורים בעיקר לתחום המדיניות הלאומית הפיננסית (Garmestani et al., 2008).

יב. חוסן מדינתי בעת משבר ביטחוני

זו ככל הנראה אחת הקטגוריות ה"פופולריות" ביותר מבין סוגי החוסן שהוזכרו במאמר זה. ישראל היא ללא ספק כר פורה למחקרים שעוסקים לא רק במלחמה אלא גם בהתמודדות עם טרור, עם התקוממויות עממיות חמושות ("אינתיפאדה") ועם תקופות של עימותים צבאיים בעצימות נמוכה (פדן ואלרן, 1998; Padan & Elran, 2014; Gal, 2014; Ben-Dor et al., 2017; Syna Desivilia et al., 1996a, 1996b, 2019).

מחקרים על חוסן של מדינות אחרות בעיתות מלחמה או במצבי חירום ביטחוניים הם רבים ושכיחים. ראוי לציון מיוחד בהקשר זה הוא ספרו של איל לוי, "חוסן לאומי במהלך מלחמה" (Lewin, 2012). בספר זה השווה לוי בין שתי קבוצות של ארצות במהלך מלחמת העולם השנייה: קבוצה אחת מורכבת מארצות שהובסו או הושמדו במהלך המלחמה - צ'כוסלובקיה, פולין, נורבגיה, בלגיה וצרפת; והקבוצה השנייה מורכבת מארצות שניצחו או ששרדו את המלחמה - פינלנד, בריטניה וברית המועצות. על סמך השוואת רכיבי החוסן של שתי הקבוצות הללו הסיק לוי שחוסן לאומי הוא למעשה הגורם שמבחין בין האומות שניצחו לאומות שהובסו.

הגדרתנו לחוסן מדינתי כמצב חירום ביטחוני היא:

יכולת המדינה לפעול באופן אדפטיבי במהלך משבר ביטחוני או בעקבות הפרעה (בעלת אופי ביטחוני) כדי לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת.

בסקירה הרב-לאומית שערך לויין הוא זיהה ארבעה רכיבים של חוסן לאומי: מנהיגות כריזמטית (שמות שעולים על פי רוב בהקשר זה הם צ'רצ'יל, דה-גול, רוזוולט, מנרהיים וסטלין), אתוס לאומי (ערכי ליבה משותפים, תחושת קרבה ושותפות גורל, וזהות לאומית מאחדת), חשש קולקטיבי ורוח לחימה (Lewin, 2012). גורמים נוספים המבטאים חוסן מדינתי בהקשר הישראלי (Ben-Dor et al., 2017) הם אמון בגופי הביטחון של המדינה (צבא ומשטרה), פטריוטיות, אופטימיות והגינות חברתית. תוקפם ומהימנותם של ארבעה מדדים אלו נמצאו יציבים מבחינה סטטיסטית על ידי צוות חוקרים ישראלי נוסף (Kimhi, Eshel, Lahad, & Leykin, 2017). בבואנו להצביע על מדדים צבאיים מובהקים של חוסן ביטחוני יש להתחשב גם בעוצמה הצבאית (מצד ההיבט החומרי, המורלי והדוקטרינרי) ובמאפייני המנהיגות הצבאית (פדן ובן שלום, 2017), וכן ברמת ההרתעה הנתפסת של צבא המדינה ותפיסת הביטחון הלאומי שלה (Prior, 2018).

טבלה 2 מסכמת את הרכיבים המצוטטים ביותר בספרות שנמצאו רלוונטיים לחיזוק ולבנייה של חוסן על פי 12 התאים הנגזרים מן המסגרת הרב-ממדית שהצענו במאמר זה.

טבלה 2: סיכום המסגרת הרב-ממדית של הגדרת המושג "חוסן"

קטגוריות תוכן

ביטחוני	כלכלי	פוליטי	חברתי	
ניסיון קודם במצבים דומים; מידע רלוונטי וזמין על אופי האיום; אפשרות להשתתף בפעולות הקשורות לאיום; תמיכת המשפחה והחברי הקהילה; תמיכה של מטפלים (עובדי בריאות ורווחה)	רמת ההכנסה לאורך זמן; היקף החסכוניות; יציבות תעסוקתית; שירותי חינוך ובריאות	הזדהות עם כוח עליון או ישות עליונה; פטריוטיות; תחושת צדק ביחס לקונפליקט או להשלכותיו; דמויות מנהיגות	תמיכה חברתית ויציבות משפחתית; סיוע בריאותי-משפחתי; מידע ותקשורת; גישה חיובית לחיים; אופטימיות; יכולת ויסות רגשות; התקשרות טובה בילדות המוקדמת ויכולת מילולית תקינה	יחיד
מוכנות לחירום; ניסיון נצבר בחירום; אמון בהנהגה מקומית; תחושת שליטה; ידע ומידע; הון חברתי; יכולת התארגנות; שיעור יוצאי צבא בקהילה; רמת אמון של חברי הקהילה בגופי הביטחון	עבודה ותעסוקה; הון אנושי (השכלה, מזון ובריאות); דיור, משק בית והון חברתי; מערכות יחסים הדדיות בלתי-פורמליות בין יחידים למשפחות; רשתות חברתיות	אמון במנהיגות; סולידריות; רמת הפטריוטיות המקומית; אתוס קהילתי; נכונות הקהילה להיאבק; אמונת הקהילה בצדקת דרכה	מנהיגות; תחושת שייכות; מוכנות לחירום; אמון חברתי; קשר למקום; רשתות וקשרים חברתיים; לכידות חברתית (הון חברתי); יעילות קהילתית	קהילה
מנהיגות כריזמטית; אתוס לאומי; חשש קולקטיבי ורוח לחימה; אמון בגופי הביטחון של המדינה; פטריוטיות; אופטימיות והגינות חברתית; עוצמה צבאית; רמת ההרתעה הנתפסת של צבא המדינה; תפיסת הביטחון הלאומי	תל"ג; רזרבות מוניטריות; שיעור האינפלציה השנתי; שיעור התעסוקה; מיקום במדדים בין-לאומיים; צעדי מדיניות מקרו-כלכליים	אמון במוסדות הפוליטיים והציבוריים; פטריוטיות; אינטגרציה חברתית ואופטימיות; סטטוס המדינה ומעמדה הבין-לאומי; אמינות נתפסת של המידע שמגיע לציבור; היעדר שחיתות	הנהגה; סולידריות; פטריוטיות; אתוס לאומי; נכונות להיאבק; אמונה בצדקת הדרך של המדינה/האומה; אופטימיות	מדינה

סיכום

בשנים האחרונות התפתחה תפיסת המושג "חוסן", והוא נעשה כלי מדיניות מרכזי להתמודדות עם הפרעות - מידי אדם או מהטבע - מרובד היחיד לרובד הארגון, הקהילה והמדינה. לעיתים נדמה שהשימוש במושג "חוסן" נפרץ ואופנתי כל כך עד שמשמעותו המדויקת אבדה. אם נשתמש בהגדרתם של פוספיסיל וגרובר (Pospisil & Gruber, 2016), הנטייה הרווחת להטמיע באופן רחב את המושג "חוסן", בלי להבחין ברבדים ובתחומים השונים הכלולים בו, פוגעת במשמעותו ועלולה להפוך אותו ל"מסמן ריק" (empty signifier). לכן, טענתנו היא שכדי ליצור הגדרה מדויקת יותר של המושג "חוסן", וכן כדי למדוד וליישם את המשתנים השונים שבבסיס מושג זה, יש הכרח לערוך הבחנה (דיפרנציאציה) ואפיון (ספציפיקציה) של תחומיו ושל רבדיו המובחנים.

מטרת מאמר זה הייתה לנסח הגדרה קוהרנטית ונהירה למושג "חוסן" ולסוגיו השונים. לצורך זה הצענו מסגרת רב־ממדית המורכבת משלושה רבדים (יחיד, קהילה ומדינה) ומארבעה תחומים (חברתי, פוליטי, כלכלי וביטחוני). מסגרת רב־ממדית זו מציעה גישה אינטגרטיבית, ועם זאת מובחנת, להמשגה ולהבנה של המושג "חוסן" ושל הרעיונות הגלומים בו. הניתוח המוצע כאן מאפשר לבחון בעתיד תחומים נוספים שעליהם ניתן להחיל את המושג "חוסן", למשל חוסן דתי או חוסן תרבותי, והוא מזמן זירות מחקר רלוונטיות נוספות. למעשה, כבר כיום ניתן לזהות יישומים של מושג זה בתחומים שונים ובזירות שונות. לדוגמה, רשויות מקומיות באזורים שונים בעולם, כגון לונדון וניו יורק, הציגו לא מכבר את המושגים "חוסן אורבני" ו"עיצוב מוכוון-חוסן" (resilience design). מושגים אלו משקפים תפיסה של חוסן החורגת מן המובן הרווח של מרכיב המסייע להתאוששות מפני הפרעות.

גישות חדשניות אלו משלבות עקרונות תכנון ועיצוב המוכוונים להגנה מטרור, לרבות זיהוי, מניעה ועיכוב של התקפות פוטנציאליות (Sampaio, 2017), למשל סלילת ערוצי תנועה מתוחכמים (כגון עיקולי סרפנטינה) כדי להפחית מהירות של רכבים; הצבת מצלמות ברחבי העיר; הצבת מחסומים בכניסות לגשרים כדי למנוע מתקפות טרור, ועוד. סמפאיו טען (שם) כי חוסן אורבני נעשה מושג הטומן בחובו צעדים קהילתיים כאסטרטגיית הכנה ומניעה, ובייחוד נגד טרור, ולא רק צעדי שיקום והיערכות מחדש. טענה זו מדגימה את היתרון בשימוש במודל הרב־ממדי שהוצג במאמר זה - האפשרות שהצענו כדוגמה להתבוננות נפרדת על רמת הקהילה בהקשר לאיומים צבאיים וביטחוניים היא זו שעשויה להוליד יישומים מן הסוג שהוזכרו לעיל. וכך הוא גם בנוגע לכל התאים האחרים המוצגים במסגרת.

ניתוח חוסן באמצעות התבנית שמוצגת במאמר, ובעיקר השימוש בהגדרות שהוצעו בה, יכולים לסייע לאחד את הטרמינולוגיה המגוונת שבה משתמשים כיום חוקרים ואנשי מעשה בהקשר למושג "חוסן", לסוגיו השונים ולנקודות המבט השונות שעוסקות ביישום השלכותיו. כמו כן, ניתן להיעזר בתבנית המוצעת ככלי עבודה כדי להעריך שינויים (של התקדמות או של נסיגה) בבניין החוסן – בתכנים וברבדים השונים – לאורך זמן. כך יתאפשר להפוך את התבנית המוצעת לכלי אסטרטגי שבו ניתן להשתמש במהלך ההיערכות לקראת מצבי חירום ומניעתם, וכן כדי ליצור הקלה ו"הזדקפות מחדש" לאחר משברים ואסונות.

מקורות

- אלרן, מ' (2006). *השפעות האינתיפאדה השנייה על הציבור הישראלי* (מזכר מס' 88). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- מכון ירושלים לחקר ישראל והמשרד להגנת הסביבה (2012). *תחזית קיימות לישראל 2030* (פרסומי מכון ירושלים לחקר ישראל מס' 424). ירושלים: המחברים.
- פדן, כ' (2017). *הבניה חברתית של "אירועי משבר": מפקדים כמבני מציאות* (עבודת דוקטור). האוניברסיטה העברית בירושלים.
- פדן, כ', ואלרן, מ' (2018). *יישובים ב"עוטף עזה": מקרה בוחן לחוסן החברתי בישראל, 2006-2016* (מזכר מס' 178). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- פדן, כ', ובן-שלום, ע' (2017). מקומה של מנהיגות צבאית בישראל לאור "אסטרטגיית צה"ל". בתוך מ' אלרן, ג' סיבוני וק' מיכאל (עורכים), *אסטרטגיית צה"ל בראי הביטחון הלאומי* (עמ' 165-171). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.

Adger, W. N. (2000). Social and ecological resilience: Are they related? *Progress in Human Geography*, 24(3), 347–364. doi:10.1191/030913200701540465

Ajdukovic, D., Kimhi, S., & Lahad, M. (Eds.). (2015). *Resiliency: Enhancing coping with crisis and terrorism* (Vol. 119). Amsterdam, Netherlands: IOS Press.

Aldrich, D. P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

- Aldrich, D. P., & Meyer, M. A. (2015). Social capital and community resilience. *American Behavioral Scientist*, *59*(2), 254–269. doi:10.1177/0002764214550299
- Aldrich, D. P., Oum, S., & Sawada, Y. (Eds.). (2014). *Resilience and recovery in Asian disasters: Community ties, market mechanisms, and governance* (Vol. 18). Tokyo, Japan: Springer.
- Asadzadeh, A., Kötter, T., Salehi, P., & Birkmann, J. (2017). Operationalizing a concept: The systematic review of composite indicator building for measuring community disaster resilience. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, *25*, 147–162.
- Balmer, G. M., Pooley, J. A., & Cohen, L. (2014). Psychological resilience of Western Australian police officers: Relationship between resilience, coping style, psychological functioning and demographics. *Police Practice and Research*, *15*(4), 270–282. doi:10.1080/15614263.2013.845938
- Ben-Dor, G., Canetti, D., & Lewin, E. (2017). *The social component in national resilience: The annual Herzliya Conference national resilience impact*. Haifa, Israel: Haifa University.
- Berkes, F., & Ross, H. (2013). Community resilience: Toward an integrated approach. *Society and Natural Resources*, *26*(1), 5–20. doi:10.1080/08941920.2012.736605
- Beutel, M. E., Glaesmer, H., Decker, O., Fischbeck, S., & Brähler, E. (2009). Life satisfaction, distress, and resiliency across the life span of women. *Menopause*, *16*(6), 1132–1138. doi:10.1097/gme.0b013e3181a857f8
- Boin, A., & van Eeten, M. J. G. (2013). The resilient organization. *Public Management Review*, *15*(3), 429–445. doi:10.1080/14719037.2013.769856
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, *59*(1), 20–28.

- Bonanno, G. A., Romero, S. A., & Klein, S. I. (2015). The temporal elements of psychological resilience: An integrative framework for the study of individuals, families, and communities. *Psychological Inquiry*, 26(2), 139–169. doi: 10.1080/1047840X.2015.992677
- Bourbeau, P. (2015). Resilience and international politics: Premises, debates, agenda. *International Studies Review*, 17(3), 374–395. doi:10.1111/misr.12226
- Brand, F., & Jax, K. (2007). Focusing the meaning(s) of resilience: Resilience as a descriptive concept and a boundary object. *Ecology and Society*, 12(1), Art. 23. Retrieved from <https://www.ecologyandsociety.org/vol12/iss1/art23/>
- Brennan, M. A. (2008). Conceptualizing resiliency: An interactional perspective for community and youth development. *Child Care in Practice*, 14(1), 55–64. doi:10.1080/13575270701733732
- Brown, D., & Kulig, J. (1996–1997). The concept of resiliency: Theoretical lessons from community research. *Health and Canadian Society*, 4(1), 29–50.
- Brown, D. L. (2008). African American resiliency: Examining racial socialization and social support as protective factors. *Journal of Black Psychology*, 34(1), 32–48.
- Buikstra, E., Ross, H., King, C. A., Baker, P. G., Hegney, D., McLachlan, K., & Rogers-Clark, C. (2010). The components of resilience: Perceptions of an Australian rural community. *Journal of Community Psychology*, 38(8), 975–991.
- Burchell, G., Gordon, C., & Miller, P. (Eds.). (1991). *The Foucault effect: Studies in governmentality*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Campbell-Sills, L., Cohan, S. L., & Stein, M. B. (2006). Relationship of resilience to personality, coping, and psychiatric symptoms in young adults. *Behaviour Research and Therapy*, 44(4), 585–599. doi:10.1016/j.brat.2005.05.001
- CARRI – Community and Regional Resilience Institute (2013). *Definitions of community resilience: An analysis*. Retrieved from <http://www.resilientus.org/wp-content/uploads/2013/08/definitions-of-community-resilience.pdf>

- Castleden, M., McKee, M., Murray, V., & Leonardi, G. (2011). Resilience thinking in health protection. *Journal of Public Health, 33*(3), 369–377. doi:10.1093/pubmed/fdr027
- Chan, N., & Evans, K. E. (1998). Indentation resilience of conventional and auxetic foams. *Journal of Cellular Plastics, 34*(3), 231–260.
- Cohen, O., Leykin, D., Lahad, M., Goldberg, A., & Aharonson-Daniel, L. (2013). The conjoint community resiliency assessment measure as a baseline for profiling and predicting community resilience for emergencies. *Technological Forecasting and Social Change, 80*(9), 1732–1741.
- Coles, E., & Buckle, P. (2004). Developing community resilience as a foundation for effective disaster recovery. *The Australian Journal of Emergency Management, 19*(4), 6–15.
- Cornum, R., Matthews, M. D., & Seligman, M. E. P. (2011). Comprehensive soldier fitness: Building resilience in a challenging institutional context. *American Psychologist, 66*(1), 4–9.
- Cronin, J. K. (2015). *Empowering readiness: Influencing crisis management success outcomes* (Doctoral dissertation). Bond University, Australia.
- Cutter, S. L., Burton, C. G., & Emrich, C. T. (2010). Disaster resilience indicators for benchmarking baseline conditions. *Journal of Homeland Security and Emergency Management, 7*(1), Art. 51. doi:10.2202/1547-7355.1732
- Cyrułnik, B. (2005). *The whispering of ghosts: Trauma and resilience*. New York, NY: Other Press.
- Davoudi, S. (2012). Resilience: A bridging concept or a dead end? *Planning Theory and Practice, 13*(2), 299–307.
- Davydov, D. M., Stewart, R., Ritchie, K., & Chaudieu, I. (2010). Resilience and mental health. *Clinical Psychology Review, 30*, 479–495. doi:10.1016/j.cpr.2010.03.003

- Dolan, P. (2008). Social support, social justice, and social capital: A tentative theoretical triad for community development. *Community Development*, 39(1), 112–119. doi:10.1080/15575330809489745
- Dunn, L. B., Iglewicz, A., & Moutier, C. (2008). A conceptual model of medical student well-being: Promoting resilience and preventing burnout. *Academic Psychiatry*, 32, 44–53. doi:10.1176/appi.ap.32.1.44
- Dunn Cavelty, M., Kaufmann, M., & Sjøby Kristensen, K. (2015). Resilience and (in) security: Practices, subjects, temporalities. *Security Dialogue*, 46(1), 3–14.
- Edwards, C. (2009). *Resilient nation*. London, England: Demos. Retrieved from http://www.demos.co.uk/files/Resilient_Nation_-_web-1.pdf
- Elran, M. (2006). *Israel's national resilience: The influence of the second intifada on Israel society*. Tel Aviv, Israel: Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University.
- Elran, M. (2017). Societal resilience: From theory to policy and practice. In I. Linkov & J. M. Palma-Oliveira (Eds.), *Resilience and risk* (pp. 301–311). Dordrecht, Netherlands: Springer.
- Elran, M., & Padan, C. (2018). The civilian home front: In search of societal resilience. In S. A. Cohen & A. Klieman (Eds.), *Routledge handbook on Israeli security* (pp. 297–308). New York, NY: Routledge.
- Fjäder, C. (2014). The nation-state, national security and resilience in the age of globalisation. *Resilience*, 2(2), 114–129. doi:10.1080/21693293.2014.914771
- Fletcher, D., & Sarkar, M. (2013). Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory. *European Psychologist*, 18, 12–23. doi:10.1027/1016-9040/a000124
- Flynn, S. E. (2008). America the resilient: Defying terrorism and mitigating natural disasters. *Foreign Affairs*, 87(2), 2–8.

- Folke, C., Carpenter, S., Elmqvist, T., Gunderson, L., Holling, C. S., & Walker, B. (2002). Resilience and sustainable development: Building adaptive capacity in a world of transformations. *Ambio*, 31(5), 437–440. doi:10.1579/0044-7447-31.5.437
- Friedland, N. (2005). Introduction: The "elusive" concept of social resilience. In N. Friedland, A. Arian, A. Kirschenbaum & A. Karin (Eds.), *The concept of social resilience* (pp. 7–10). Haifa, Israel: Samuel Neeman Institute, The Technion.
- Gaillard, J. C. (2010). Vulnerability, capacity and resilience: Perspectives for climate and development policy. *Journal of International Development*, 22(2), 218–232. doi:10.1002/jid.1675
- Gal, R. (1998). Colleagues in distress: "Helping the helpers". *International Review of Psychiatry*, 10(3), 234–238.
- Gal, R. (2014). Social resilience in times of protracted crises: An Israeli case study. *Armed Forces and Society*, 40(3), 452–475. doi:10.1177/0095327X13477088
- Gal, R., & Lazarus, R. S. (1975). The role of activity in anticipating and confronting stressful situations. *Journal of Human Stress*, 1(4), 4–20.
- Garmestani, A., Allen, C., & Cabezas, H. (2008). Panarchy, adaptive management and governance: Policy options for building resilience. *Nebraska Law Review*, 87(4), 1036–1054. Retrieved from <https://digitalcommons.unl.edu/nlr/vol87/iss4/5>
- Geller, E., Weil, J., Blumel, D., Rappaport, A., Wagner, C., & Taylor, R. (2003). *McGraw-Hill dictionary of engineering* (2nd ed.). London, England: McGraw-Hill.
- Gillespie, B. M., Chaboyer, W., & Wallis, M. (2009). The influence of personal characteristics on the resilience of operating room nurses: A predictor study. *International Journal of Nursing Studies*, 46(7), 968–976. doi:10.1016/j.ijnurstu.2007.08.006
- Hallegatte, S. (2014). *Economic resilience: Definition and measurement* (Policy research working paper, No. 6852). Washington, DC: World Bank.

- Hiltz, S. R., Gonzalez, J. J., & Van de Walle, B. (2012). Assessing and improving the trustworthiness of social media for emergency management: A literature review. In *Proceedings of the Norwegian Information Security Conference (NISK)*, Bodo, Norway (pp. 19-21).
- Holling, C. S. (1973). Resilience of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23. doi:10.1146/annurev.es.04.110173.000245
- Howell, A. (2015). Resilience as enhancement: Governmentality and political economy beyond "responsibilisation". *Politics*, 35(1), 67–71.
- James, E. H., & Wooten, L. P. (2005). Leadership as (un)usual: How to display competence in times of crisis. *Organizational Dynamics*, 34(2), 141–152.
- Joseph, J. (2013). Resilience as embedded neoliberalism: A governmentality approach. *Resilience*, 1(1), 38–52.
- Keck, M., & Sakdapolrak, P. (2013). What is social resilience? Lessons learned and ways forward. *Erdkunde*, 67(1), 5–19. doi:10.2307/23595352
- Kimhi, S. (2016). Levels of resilience: Associations among individual, community, and national resilience. *Journal of Health Psychology*, 21(2), 164–170. doi:10.1177/1359105314524009
- Kimhi, S., & Eshel, Y. (2009). Individual and public resilience and coping with long-term outcomes of war. *Journal of Applied Biobehavioral Research*, 14(2), 70–89. doi:10.1111/j.1751-9861.2009.00041.x
- Kimhi, S., Eshel, Y., Leykin, D., & Lahad, M. (2017). Individual, community, and national resilience in peace time and in the face of terror: A longitudinal study. *Journal of Loss and Trauma*, 22(8), 698–713.
- Kimhi, S., Goroshit, S., & Eshel, Y. (2013). Demographic variables as antecedents of Israeli community and national resilience. *Journal of Community Psychology*, 41(5), 631–643.

- Kimhi, S., & Oliel, Y. (2019). National resilience, country corruption and quality of life: An international study. *The International Journal of Social Sciences and Humanities Invention*, 6(5), 5430–5436.
- Lahad, M., & Ben-Nesher, U. (2008). Community coping: Resilience models for preparation, intervention and rehabilitation in manmade and natural disasters. In K. Gow & D. Paton (Eds.), *The phoenix of natural disasters: Community resilience* (pp. 195–208). Hauppauge, NY: Nova Science.
- Lamond, A. J., Depp, C. A., Allison, M., Langer, R., Reichstadt, J., Moore, D. J., & Jeste, D. V. (2008). Measurement and predictors of resilience among community-dwelling older women. *Journal of Psychiatric Research*, 43(2), 148–154. doi:10.1016/j.jpsychires.2008.03.007
- Lazarus, R. S. (1993). From psychological stress to the emotions: A history of changing outlooks. *Annual Review of Psychology*, 44, 1–21.
- Lee, J. H., Nam, S. K., Kim, A. R., Kim, B., Lee, M. Y., & Lee, S. M. (2013). Resilience: A meta-analytic approach. *Journal of Counseling and Development*, 91(3), 269–279.
- Leykin, D., Lahad, M., Cohen, O., Goldberg, A., & Aharonson-Daniel, L. (2013). Conjoint community resiliency assessment measure-28/10 items (CCRAM28 and CCRAM10): A self-report tool for assessing community resilience. *American Journal of Community Psychology*, 52(3-4), 313–323.
- Lewin, E. (2012). *National resilience during war: Refining the decision-making model*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Lewis, J. (2013). Some realities of resilience: A case-study of Wittenberge. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 22(1), 48–62. doi:10.1108/09653561311301970
- Longstaff, P. H., & Yang, S. U. (2008). Communication management and trust: Their role in building resilience to “surprises” such as natural disasters, pandemic flu, and terrorism. *Ecology and Society*, 13(1), 3–17.

- Luthans, F., Avolio, B. J., Avey, J. B., & Norman, S. M. (2007). Positive psychological capital: Measurement and relationship with performance and satisfaction. *Personnel Psychology, 60*(3), 541–572.
- Malik, A. (2013). Efficacy, hope, optimism and resilience at workplace: Positive organizational behavior. *International Journal of Scientific and Research Publications, 3*(10), 1–4.
- Marcus, L. J., Dorn, B. C., & Henderson, J. M. (2006). Meta-leadership and national emergency preparedness: A model to build government connectivity. *Biosecurity and Bioterrorism: Biodefense Strategy, Practice, and Science, 4*(2), 128–134.
- Marschke, M., & Berkes, F. (2006). Exploring strategies that build livelihood resilience: A case from Cambodia. *Ecology and Society, 11*(1), 42–58.
- Martin-Breen, P., & Anderies, J. M. (2011). *Resilience: A literature review* (Bellagio Initiative). Brighton, England: IDS. Retrieved from <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/3692>
- Masten, A. S., & Obradović, J. (2006). Competence and resilience in development. *Annals of the New York Academy of Sciences, 1094*, 13–27. doi:10.1196/annals.1376.003
- McDowell, N., Pockman, W. T., Allen, C. D., Breshears, D. D., Cobb, N., Kolb, T., & Yezpe, E. A. (2008). Mechanisms of plant survival and mortality during drought: Why do some plants survive while others succumb to drought? *New Phytologist, 178*, 719–739. doi:10.1111/j.1469-8137.2008.02436.x
- McGloin, J. M., & Widom, C. S. (2001). Resilience among abused and neglected children grown up. *Development and Psychopathology, 13*(4), 1021–1038. doi:10.1017/S095457940100414X
- Meichenbaum, D. (1985). *Resilience In the aftermath of trauma: Ways to bolster resilience*. Retrieved from https://coping.us/images/Resilience_in_aftermath_of_trauma.pdf

- Meichenbaum, D. (2009). Bolstering resilience: Benefiting from lessons learned. In D. Brom, R. Pat-Horenczyk & J. D. Ford (Eds.), *Treating traumatized children: Risk, resilience and recovery* (pp. 183–192). New York, NY: Routledge.
- Meredith, L. S., Sherbourne, C. D., Gaillot, S. J., Hansell, L., Ritschard, H. V., Parker, A. M., & Wrenn, G. (2011). Promoting psychological resilience in the U.S. military. *Rand Health Quarterly*, 1 (2), Art. 2. Retrieved from <https://www.rand.org/pubs/periodicals/health-quarterly/issues/v1/n2/02.html>
- Monteith, B., & Ford-Gilboe, M. (2002). The relationships among mother's resilience, family health work, and mother's health-promoting lifestyle practices in families with preschool children. *Journal of Family Nursing*, 8(4), 383–407.
- Moser, C. O. (1998). The asset vulnerability framework: Reassessing urban poverty reduction strategies. *World Development*, 26(1), 1–19.
- Norris, F. H., Baker, C. K., Murphy, A. D., & Kaniasty, K. (2005). Social support mobilization and deterioration after Mexico's 1999 flood: Effects of context, gender, and time. *American Journal of Community Psychology*, 36(1–2), 15–28. doi:10.1007/s10464-005-6230-9
- Norris, F. H., & Stevens, S. P. (2007). Community resilience and the principles of mass trauma intervention. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 70(4), 320–328.
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41(1–2), 127–150. doi:10.1007/s10464-007-9156-6.
- Obrist, B., Pfeiffer, C., & Henley, R. (2010). Multi-layered social resilience: A new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*, 10(4), 283–293.
- Padan, C., & Elran, M. (2018). *Communities in the "Gaza Envelope": A case study for social resilience in Israel, 2006–2016* (Memorandum No. 188). Tel Aviv, Israel: Institute for National Security Studies, Tel Aviv University.

- Padan, C., & Elran, M. (2019). *The Gaza Envelope: Has societal resilience declined?* (Insight, no. 1186). Tel Aviv, Israel: Institute for National Security Studies, Tel Aviv University. Retrieved from <https://www.inss.org.il/publication/the-gaza-envelope-has-societal-resilience-declined/>
- Paton, D. (2007). *Measuring and monitoring resilience in Auckland* (Vol. 2007). Lower Hutt, New Zealand: GNS Science.
- Pfefferbaum, B. J., Reissman, D. B., Pfefferbaum, R. L., Klomp, R. W., & Gurwitch, R. H. (2008). Building resilience to mass trauma events. In L. S. Doll, S. E. Bonzo, D. A. Sleet & J. A. Mercy (Eds.), *Handbook on injury and violence prevention* (pp. 347–358). Boston, MA: Springer.
- Pietrzak, R. H., Johnson, D. C., Goldstein, M. B., Malley, J. C., Rivers, A. J., Morgan, C. A., & Southwick, S. M. (2010). Psychosocial buffers of traumatic stress, depressive symptoms, and psychosocial difficulties in veterans of Operations Enduring Freedom and Iraqi Freedom: The role of resilience, unit support, and postdeployment social support. *Journal of Affective Disorders, 120*(1-3), 188–192.
- Pospisil, J., & Gruber, B. (2016). Resilience and the transformation of sovereign security: A look at policy challenges and interests. *Resilience, 4*(3), 202–216. doi:10.1080/21693293.2016.1210256
- Prior, T. (2018). Resilience: The "Fifth Wave" in the evolution of deterrence. In O. Thränert & M. Zapfe (Eds.), *Strategic trends 2018: Key developments in global affairs* (pp. 63–80). Zurich, Switzerland: Center for Security Studies.
- Pyles, L., & Cross, T. (2008). Community revitalization in post-Katrina New Orleans: A critical analysis of social capital in an African American neighborhood. *Journal of Community Practice, 16*(4), 383–401.
- Reivich, K. J., Seligman, M. E. P., & McBride, S. (2011). Master resilience training in the U.S. Army. *American Psychologist, 66*(1), 25–34.
- Richardson, G. E. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology, 58*(3), 307–321. doi:10.1002/jclp.10020

- Rioli, L., & Savicki, V. (2003). Information system organizational resilience. *Omega*, 31(3), 227–233.
- Rodin, J. (2014). *The resilience dividend: Managing disruption, avoiding disaster, and growing stronger in an unpredictable world*. London, England: Profile Books.
- Rodriguez, P., Siegel, D. S., Hillman, A., & Eden, L. (2006). Three lenses on the multinational enterprise: Politics, corruption, and corporate social responsibility. *Journal of International Business Studies*, 37, 733–746. doi:10.1057/palgrave.jibs.8400229
- Rogers, P. (2013). Rethinking resilience: Articulating community and the UK riots. *Politics*, 33(4), 322–333. doi:10.1111/1467-9256.12033
- Sampaio, A. (2017). Resilience gains ground in counter-terrorism strategies. *Jane's Intelligence Review*, December 2017, 18–21.
- Sen, A. (2013). The ends and means of sustainability. *Journal of Human Development and Capabilities*, 14(1), 6–20.
- Shamir, B., & Howell, J. M. (1999). Organizational and contextual influences on the emergence and effectiveness of charismatic leadership. *The Leadership Quarterly*, 10(2), 257–283.
- Solomon, Z., & Laufer, A. (2005). In the shadow of terror: Changes in world assumptions in Israeli youth. *Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma*, 9(3-4), 353–364.
- Southwick, S. M., Bonanno, G. A., Masten, A. S., Panter-Brick, C., & Yehuda, R. (2014). Resilience definitions, theory, and challenges: Interdisciplinary perspectives. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1). doi:10.3402/ejpt.v5.25338
- Stein, M. B., Campbell-Sills, L., & Gelernter, J. (2009). Genetic variation in 5HTTLPR is associated with emotional resilience. *American Journal of Medical Genetics, Part B: Neuropsychiatric Genetics*, 150(7), 900–906. doi:10.1002/ajmg.b.30916

- Sudmeier-Rieux, K. I. (2014). Resilience – An emerging paradigm of danger or of hope? *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 23(1), 67–80. doi:10.1108/DPM-12-2012-0143
- Syna Desivilya, H., & Gal, R. (1996). Coping with stress by military families searching for “win-win” solutions to a conflict between two institutions. *Family Process*, 35, 211–225.
- Syna Desivilya, H., Gal, R., & Ayalon, O. (1996a). Extent of victimization, traumatic stress symptoms, and adjustment of terrorist assault survivors: A long-term follow-up. *Journal of Traumatic Stress*, 9(4), 881–889.
- Syna Desivilya, H., Gal, R., & Ayalon, O. (1996b). Long-term effects of trauma in adolescence: Comparison between survivors of a terrorist attack and control counterparts. *Anxiety, Stress and Coping*, 9, 135–150.
- Titz, A., Cannon, T., & Krüger, F. (2018). Uncovering "community": Challenging an elusive concept in development and disaster related work. *Societies*, 8(3), 71–98.
- Troy, A. S., & Mauss, I. B. (2011). Resilience in the face of stress: Emotion regulation as a protective factor. In S. M. Southeick, B. T. Litz, D. Charney & M. J. Friedman (Eds.), *Resilience and mental health: Challenges across the lifespan* (pp. 30–44). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Tusaie-Mumford, K. (2001). Psychosocial resilience in rural adolescents: Optimism, perceived social support and gender differences (Doctoral dissertation). University of Pittsburgh.
- UNISDR – United Nations International Strategy for Disaster Reduction (2009). *UNISDR Secretariat evaluation: Final report* Retrieved from https://www.unisdr.org/files/12659_UNISDRevaluation2009finalreport.pdf
- Walker, B. H., Abel, N., Anderies, J., & Ryan, P. (2009). Resilience, adaptability, and transformability in the Goulburn-Broken Catchment, Australia. *Ecology and Society*, 14(1). Retrieved from <http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss1/art12/>

- Walker, B., & Salt, D. (2012). *Resilience thinking: Sustaining ecosystems and people in a changing world*. Washington, DC: Island press.
- Walklate, S., McGarry, R., & Mythen, G. (2014). Searching for resilience: A conceptual excavation. *Armed Forces and Society, 40*(3), 408–427. doi:10.1177/0095327X12465419
- Werther, G. F. A. (2014). Resilience: Its conceptual links to creating society-specific forecasts about emerging change. *Armed Forces and Society, 40*(3), 428–451. doi:10.1177/0095327X13489973
- Wilks, S. E., & Spivey, C. A. (2010). Resilience in undergraduate social work students: Social support and adjustment to academic stress. *Social Work Education, 29*(3), 276–288.
- Zautra, A. J., Arewasikporn, A., & Davis, M. C. (2010). Resilience: Promoting well-being through recovery, sustainability, and growth. *Research in Human Development, 7*(3), 221–238. doi:10.1080/15427609.2010.504431
- Zautra, A. J., & Bachrach, K. M. (2000). Psychological dysfunction and well-being. In J. Rappaport & E. Seidman (Eds.), *Handbook of Community Psychology* (pp. 165–185). New York, NY: Springer. doi:10.1007/978-1-4615-4193-6_8

על המחברים

ד"ר **כרמית פדן** היא עמיתת מחקר בכירה במוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ומרצה בתוכניות מדור לזרועות הביטחון באוניברסיטת בראילן. בעלת תואר דוקטור מהאוניברסיטה העברית בירושלים וחברת הוועד המנהל של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל. בין תחומי מחקרה: חוסן לאומי, חוסן חברתי, יחסי צבא-חברה ומנהיגות צבאית. מחקריה בתחומים אלו פורסמו בכתבי עת ובספרים ערוכים והוצגו בכנסים בין-לאומיים.

ד"ר **ראובן גל** הוא בעל תארי בוגר ומוסמך מן האוניברסיטה העברית בירושלים, ובעל תואר דוקטור בפסיכולוגיה מאוניברסיטת ברקלי בקליפורניה. בין תפקידיו בעבר: פסיכולוג ראשי (ראש ממד"ה) בצה"ל; מייסד ומנהל מכון כרמל למחקרים חברתיים; סגן ראש המועצה לביטחון לאומי; מייסד ומנכ"ל מנהלת השירות האזרחי-לאומי; ויו"ר מייסד של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל. לימד בכמה אוניברסיטאות מובילות בעולם, ופרסם שמונה ספרים ועשרות מאמרים.